

RAMINGSTOELICHTINGEN

Toelichting op de ramingen van de budgettaire effecten van de maatregelen in het wetsvoorstel Wet Toekomst Pensioenen.

1 Inhoud

1	Inhoud	2
2	Inleiding.....	3
3	Ramingstoelichtingen.....	4
3.1	Premiegrens 30%.....	4
3.2	Compensatieruimte.....	5
3.3	Verruiming derde pijler	6
4	Certificering van het CPB.....	8

2 Inleiding

Om de transparantie te vergroten en de kwaliteit van de ramingen verder te borgen, worden met ingang van het Belastingplan 2018 toelichtingen op de budgettaire ramingen van fiscale maatregelen gepubliceerd. De ramingstoelichtingen op de afzonderlijke fiscale maatregelen van het wetsvoorstel Wet Toekomst Pensioenen met een budgettair effect zijn opgenomen in hoofdstuk 3. De ramingen zijn gecertificeerd door het CPB. De certificering is toegevoegd in hoofdstuk 4. Het certificeringsdocument bevat een overzicht van de ramingen waarvan het CPB van oordeel is dat deze 'redelijk en neutraal' zijn. Een raming is 'redelijk' als er bij het CPB geen betere bronnen of ramingsmethoden bekend zijn om de betreffende raming te maken. De term 'neutraal' houdt in dat de raming zuiver is en dus geen vooropgezette afwijking naar boven of naar beneden vertoont. Daarnaast geeft het CPB een oordeel over de mate van onzekerheid van de maatregel. Het certificeringsdocument is onafhankelijk door het CPB opgesteld en wordt eveneens op de website van het CPB gepubliceerd.

3 Ramingstoelichtingen

3.1 Premiegrens 30%

Korte beschrijving van de maatregel

Met het voorstel wordt fiscaal niet meer op de pensioenopbouw begrens, maar op de betaalde pensioenpremie. De premiegrens wordt gesteld op 30% van de pensioengrondslag. Het betreft de premie voor het opbouwdeel. Daarnaast zijn risicopremies en kosten fiscaal aftrekbaar. De maatregel gaat in per 2023.

Tabel 1: budgettaire effect (mln euro, + is saldoverbeterend/lastenverzwarend)

	2023	2024	2025	2026	2027	Struc
Transactiebasis	-16	-15	-15	-15	-15	3
Lastenrelevant	-7	-7	-7	-7	-7	-7

Toelichting raming

- In de wet wordt een grens vastgelegd voor de premie die gebruikt kan worden voor opbouw van ouderdomspensioen en partnerpensioen (ingående na pensionering). Daarnaast kan er premie betaald worden voor de uitvoeringskosten en risicopremie voor het partnerpensioen, risicopremie voor het wezenpensioen en risicopremie voor premievrije voortzetting bij arbeidsongeschiktheid. Er is ingeschat dat de feitelijke premieruimte uitkomt op 33,6%.¹ De premies van de huidige pensioenregelingen dienen met deze premieruimte vergeleken te worden.
- Voor de premie- en grondslagontwikkeling is aangesloten bij de raming van het CPB in de MEV 2022. Volgens deze raming bedraagt in 2023 het gemiddelde premiepercentage 25,5%. Er is verondersteld dat individuele DC-regelingen 10% van de pensioengrondslag uitmaken.² Er is uitgegaan van een gemiddelde premie in 2016 van 16% bij de verzekerde regelingen. Voor de andere jaren is uitgegaan van een ontwikkeling naar rato.
- De beperking tot een premieruimte van 33,6% betekent voor 4,2% van de deelnemers een verlaging van de premie.
- Er is een klein gedragseffect verondersteld waarbij 20% van de beschikbare premieruimte tot aan de maximale premieruimte gebruikt zal worden. Hierbij is verondersteld dat pensioenfondsen die nu niet het fiscale maximum opzoeken, dat straks ook niet zullen doen. Als criteria zijn daarbij gekozen een minimale premiedekkingsgraad van 90% en een minimaal opbouwpercentage van 98% van het fiscale maximum van 1,875%. Onder deze aannamen resulteert een per saldo gedragseffect van 2,5%.
- Er is uitgegaan van een marginaal tarief waartegen wordt afgetrokken van 50%.³ Op termijn leiden de hogere pensioenuitkeringen tot een hogere belastingopbrengst. Er is uitgegaan van een marginaal tarief van 37%,⁴ een gemiddelde periode van 30 jaar tussen inleg en uitkering, en een gemiddeld reëel rendement van 1,5%.⁵
- Aangezien er sprake is van een schuif van belastinginkomsten in de tijd (uitstel) is het lastenrelevante effect een vlakke reeks met dezelfde netto contante waarde. Er is uitgegaan van een discontovoet van 2,5%.⁶ De netto-contante waarde is een derving van € 285 miljoen. De vlakke reeks die hierbij hoort is een reeks van € 7 miljoen per jaar.

¹ Op basis van DNB-statistieken, ABP-gegevens en onderliggende berekeningen bij het premiestaffelbesluit.

² Zie ook M. Lever, S. Muns, CPB Achtergronddocument 21 juni 2017, *Effecten afschaffing doorsneesystematiek: een ALM-analyse*, p.6, voetnoot 5.

³ Op basis van Mimosi (CPB).

⁴ Op basis van Mimosi (CPB).

⁵ Dit is het rendement waar de fiscale begrenzing in het wetsvoorstel vanuit gaat. Conservatieve inschatting van het mediane rendement.

⁶ Conform de laatste vergrijzingsstudie van het CPB.

3.2 Compensatieruimte

Korte beschrijving van de maatregel

Met het voorstel wordt geregeld dat tijdens de compensatieperiode (2023-2036) 3%-punt meer premie ingelegd mag worden ten behoeve van compensatie voor nadeel als gevolg van het afschaffen van de doorsneesystematiek.

Tabel 1: budgettair effect (mln euro, + is saldoverbeterend/lastenverzwarend)

	2023	2024	2025	2026	2027	Struc
Transactiebasis	-152	-301	-449	-595	-587	0
Lastenrelevant	-236	-236	-236	-236	-236	0

Toelichting raming

- Er wordt tot en met 2036 een opslag op de premiegrens geboden van 3%.
- Verondersteld wordt dat een klein deel, 20%, van deze extra premieruimte ook daadwerkelijk gebruikt wordt. Het is niet aannemelijk dat alle ruimte gebruikt wordt, aangezien een flink deel van de compensatie in de dubbele transitie en herverdeling van het huidige vermogen gevonden zal worden. Aan de andere kant is het gezien de grote opgave van het compenseren van de afschaffing van de doorsneesystematiek niet aannemelijk dat er niets gebruikt zal worden van de beschikbare ruimte.
- Tijdens de transitieperiode (2023-2027) zullen fondsen geleidelijk overstappen en met compensatieregelingen starten. Er is uitgegaan van een lineair ingroeipad richting 100% in 2026, ervan uitgaande dat de meeste fondsen in 2026 zullen zijn gestart met een compensatieregeling: 2023 25%, 2024 50%, 2025 75% en 2026 100%.
- Er is uitgegaan van dezelfde veronderstellingen voor belastingtarieven, periode tussen inleg en uitkering, rendement en discontovoet als bij het bepalen van het effect van de premiegrens. De netto-contante waarde is een derving van € 2,823 miljard. De vlakke reeks die hierbij hoort is € 236 miljoen per jaar gedurende periode 2023-2036.

3.3 Verruiming derde pijler

Korte beschrijving van de maatregel

Ten behoeve van een arbeidsvormneutraal pensioenkader wordt voorgesteld de premieaftrekmogelijkheden in de derde pijler te verruimen. Budgettair relevant zijn de verhoging van de premiegrens (nu 13,3% van de pensioengrondslag, straks 30%), de verhoging van de franchise (nu € 12.672, straks € 14.544), en het verruimen van de reserveringsruimte (nu begrensd op maximaal € 7.489 of € 14.785 (afhankelijk van leeftijd) en op 17% van de pensioengrondslag en maximaal 7 jaar terugkijkend, straks alleen begrensd op maximaal € 38.000 en maximaal 10 jaar terugkijkend).

Tabel 1: budgettair effect (mln euro, + is saldoverbeterend/lastenverzwarend)

	2023	2024	2025	2026	2027	Struc
Transactiebasis	-125	-125	-126	-126	-127	-73
Lastenrelevant	-102	-102	-102	-102	-102	-102

Toelichting raming

Jaarruimte

- Het huidige gebruik van de jaarruimte kan bepaald worden uit de aangiften inkomstenbelasting.
- De jaarruimte (de fiscale maximale aftrekbare premie) wordt momenteel begrensd op 13,3% van de grondslag. Deze grens wordt verhoogd naar 30%. De jaarruimte wordt ook beïnvloed door het deel van de fiscale ruimte dat al in de tweede pijler wordt gebruikt. In de aangifte wordt de overblijvende fiscale ruimte in de derde pijler bepaald.
- In de raming wordt verondersteld dat degenen die nu aan het fiscale maximum zitten (tenminste 90% van de maximale jaarruimte) de extra premieruimte zullen gebruiken als de premiegrens wordt verhoogd. Dit is 32% van de gebruikers van de jaarruimte.⁷ Voorts wordt verondersteld dat zij 50% van de extra ruime zullen gebruiken. Dit is een groter gedragseffect dan in de tweede pijler wordt verondersteld. De reden is dat in de derde pijler meer aan fiscale optimalisatie zal worden gedaan. Slechts een klein deel van de potentiële doelgroep maakt gebruik van de aftrekmogelijkheden en een nog kleiner deel zit aan het fiscale maximum; het is aannemelijk dat juist deze groep meer dan gemiddeld de fiscale mogelijkheden zal uitputten. De jaarruimte zal naar verwachting met 24,3% stijgen.
- Door verhoging van de franchise zal de gemiddelde grondslag dalen met 5%.
- Het gecombineerde effect van de verhoging van de premiegrens en franchise is dat de ingelegde premie in de jaarruimte met 18,6% zal toenemen.

Reserveringsruimte

- Het huidige gebruik van de reserveringsruimte kan bepaald worden uit de aangiften inkomstenbelasting.
- Er zijn drie fiscale beperkingen in de reserveringsruimte. De eerste beperking is de absolute grens van € 7.489 of € 14.785. 5,4% van de gebruikers loopt hier tegenaan.⁸ De volgende beperking is de relatieve grens van 17% van de premiegrondslag. 4,8% van de gebruikers loopt hier tegenaan. In totaal loopt 9,7% aan tegen één van beide of beide beperkingen aan. De derde beperking is dat er een pensioentekort in de voorgaande zeven jaar moet zijn. Wie dit niet heeft kan geen gebruik maken van de reserveringsruimte.
- In de raming wordt verondersteld dat degenen die nu tegen de absolute of de relatieve grens aanlopen (bovengenoemde 9,7%) meer gebruik zullen maken van de reserveringsruimte. Er is bepaald hoeveel aftrekrimte (dat wil zeggen het premie-inkomen na het betalen van andere premies) zij nog hebben, rekening houdend met een absolute fiscale grens van € 38.000.⁹

⁷ Vergelijk Algemene Rekenkamer, Verantwoordingsonderzoek Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (XV) 2020, pagina 51: "Van degenen die de jaarruimte benutten, gebruikt bijna 33% nagenoeg de maximale jaarruimte (90 tot 100% van de berekende maximale jaarruimte),

⁸ Vergelijk 5,1% in onderzoek Algemene Rekenkamer, *ibidem*, pagina 49.

⁹ Merk op dat de absolute grens van € 38.000 geïkt is op het lastenrelevante effect (bij benadering € 100 miljoen). Zonder absolute grens zou het lastenrelevante effect € 186 miljoen bedragen.

- Omdat het hier om een theoretische aftrekruijnte gaat (bij volledig gebruik zou er zeer weinig besteedbaar inkomen overblijven), is er een kleiner gedragseffect (uitgedrukt als deel van theoretische extra ruijnte dat gebruikt gaat worden) verondersteld dan bij de jaarruijnte: degenen op het fiscale maximum zullen 20% van de extra ruijnte gebruiken.
- Er is vanuit gegaan dat de verruiming van de jaarruijnte geen verdere opdrijvende werking heeft op het gebruik van de reserveringsruijnte, maar dat de premie voor de reserveringsruijnte vooral bepaald wordt door wat men in enig jaar bereid is te betalen aan premie.

Uitkomst

- Er is uitgegaan van dezelfde veronderstellingen voor belastingtarieven, rendement en discontovoet als bij het bepalen van het effect van de premiegrens. Er is uitgegaan van een gemiddelde periode van 20 jaar tussen inleg en uitkering.¹⁰ Er is uitgegaan van een derving in box 3 voor het volledig opgebouwde extra vermogen, samenhangend met het vrijwillige karakter van de derde pijler, met een gemiddeld tarief van 1,2%.
- De netto-contante waarde is een derving van € 4,168 miljard. De vlakke reeks die hierbij hoort is € 102 miljoen per jaar.

¹⁰ Schatting, waarbij is meegewogen dat vaker pas op latere leeftijd gebruik wordt gemaakt van de lijfrentepremieaftrek. Zie ook onderzoek van de Algemene Rekenkamer, *ibidem*.

4 Certificering van het CPB

Certificering budgettaire ramingen Wet toekomst pensioenen

Deze notitie certificeert de budgettaire raming van de fiscale beleidsmaatregelen uit het wetsvoorstel ‘Wet toekomst pensioenen’. Het CPB heeft de maatregelramingen uitvoerig beoordeeld en acht de budgettaire effecten daarvan redelijk en neutraal, maar ook hoog onzeker.

Per 2023 wordt een wettelijke grens voor de pensioenpremie ingesteld op 30% van de pensioengrondslag, wordt een tijdelijke opslag als compensatieruimte mogelijk gemaakt en wordt de fiscale jaarruimte en reserveringsruimte in de derde pensioenpijler verruimd door de diverse beperkingen te versoepelen.

CPB Notitie

Maurits van Kempen, Francis Weyzig,
Rik Dillingh, Luuk Metselaar

Samenvatting en conclusies

Deze notitie certificeert de raming van de fiscale beleidsmaatregelen uit het wetsvoorstel ‘Wet toekomst pensioenen’. Het wetsvoorstel regelt een wettelijke maximumgrens voor de pensioenpremie plus een tijdelijke compensatieruimte en een verruiming van de premieaftrekmogelijkheden in de derde pijler. Het CPB acht de raming van de budgettaire effecten van de maatregel redelijk en neutraal. De ramingen zijn vanwege de budgettaire omvang van meer dan 50 mln euro uitvoerig beoordeeld. Het CPB beoordeelt de onzekerheid in de ramingen als hoog, vooral door de onzekerheid in de onderliggende veronderstellingen en gedragseffecten. Tabel 2.1 geeft een overzicht van de gecertificeerde maatregelen. In paragraaf 2 wordt de certificering van en de onzekerheidsanalyse voor de raming toegelicht.

1 Inleiding

In deze notitie certificeert het Centraal Planbureau (CPB) de budgettaire raming door het ministerie van Financiën van de fiscale beleidsmaatregelen uit het wetsvoorstel ‘Wet toekomst pensioenen’. Certificering van de budgettaire ramingen houdt in dat het CPB toetst of de ramingen ‘neutraal en redelijk’ zijn, en aangeeft wat de bijbehorende mate van onzekerheid is.¹ Een raming kwalificeert als ‘redelijk’ wanneer er bij het CPB geen betere bronnen of ramingsmethoden bekend zijn om de desbetreffende raming te maken. De term ‘neutraal’ houdt in dat de raming geen systematische afwijking naar boven of naar beneden vertoont. Een gedetailleerde beschrijving van het toetsingskader is te vinden in de certificering van het Belastingplan 2022.²

Het CPB certificeert zowel de budgettaire raming voor de jaren 2022-2027 als het structurele budgettaire effect. Standaard wordt voor elke maatregel het kaderrelevante budgettaire effect gepresenteerd, dat van belang is voor besluitvorming over het inkomstenkader. Dit effect wijkt af van de bijbehorende kasontvangsten of transactiebedragen naar belastingjaar. Beide effecten worden getoond in tabel 2.1.

Het CPB onderwerpt beide ramingen aan een uitvoerige toetsing.³ Hierbij wordt allereerst gekeken naar wat de beleidsmaatregel inhoudt en hoe het fiscale landschap hierdoor verandert. Voorts wordt dieper ingegaan op de ramingswijze, met nadruk op de berekening van de grondslag, en de validiteit van de gebruikte aannamen en gedragseffecten. In het bijzonder wordt gekeken naar onzekerheden in de raming die kunnen voortkomen uit de gebruikte data, modellen, aannamen, en mogelijk gedrag. Het CPB geeft bij iedere raming een afzonderlijke inschatting van de onzekerheid van de puntschatting van het budgettaire effect.

2 Certificering

Tabel 2.1 geeft een overzicht van de gecertificeerde maatregel en de beoordeling daarvan. Het CPB acht de raming van de budgettaire effecten van de maatregelen neutraal en redelijk. Dit betekent echter niet dat de ramingen geen onzekerheid kennen. De ramingen leunen in belangrijke mate op de aannamen over de

¹ De oorsprong van de vastgelegde certificeringsronde is het advies van de Studiegroep Begrotingsruimte in 2016: Van saldostrating naar stabilisatie, Vijftiende rapport van de Studiegroep Begrotingsruimte, Den Haag, juli 2016, p.37 en 4 ([link](#)).

² Certificering budgettaire ramingen fiscale maatregelen Belastingplan 2022, CPB Notitie, 2021 ([link](#)).

³ Ramingen die door gedragseffecten of door de gebruikte grondslag een hoge mate van onzekerheid kennen, vereisen meer inzicht en kwalificeren daarom voor een uitgebreide toetsing. Verder inzicht is ook gewenst indien een maatregel in de bijzondere belangstelling staat van het parlement of naar verwachting een aanzienlijke budgettaire omvang heeft.

toekomstige benutting van de mogelijkheid om pensioenpremie fiscaal af te trekken waarvoor onderbouwend materiaal niet bestaat of gebrekkig is en krijgen daarom het onzekerheidsoordeel 'hoog'.

Tabel 2.1 Overzicht gecertificeerde maatregelen

Wet toekomst pensioenen	Uitvoerige toetsing	Geraamd budgettair effect							Onzekerheid	
		mln euro (a)								
		2022	2023	2024	2025	2026	2027	Structureel		
Premiegrens en compensatieruimte (b)										
Premiegrens 30% (c)		0 (0)	-7 (-16)	-7 (-15)	-7 (-15)	-7 (-15)	-7 (-15)	-7 (-15)	-7 (3)	
	X								Hoog	
Compensatieruimte (d)		0 (0)	-236 (-152)	-236 (-301)	-236 (-449)	-236 (-595)	-236 (-587)	0 (0)		
Verruiming derde pijler (b)(e)	X	0 (0)	-102 (-125)	-102 (-125)	-102 (-126)	-102 (-126)	-102 (-127)	-102 (-73)	Hoog	
<p>(a) + is saldoverbeterend/lastenverzwarend.</p> <p>(b) De tussen haken gerapporteerde waarden zijn de belastingeffecten op transactiebasis</p> <p>(c) Transactiebedragen structureel vanaf circa 2083</p> <p>(d) Kaderrelevant budgettair effect structureel vanaf 2037, transactiebedragen structureel vanaf circa 2097</p> <p>(e) Transactiebedragen structureel vanaf circa 2063</p>										

Hieronder wordt de certificering van de budgettaire ramingen toegelicht. Verdere toelichting van de raming van de beleidsmaatregelen, opgesteld door het ministerie van Financiën, is te vinden als bijlage bij het wetsvoorstel 'Wet toekomst pensioenen'.

Premiegrens en compensatieruimte

Per 2023 wordt een wettelijke grens voor de pensioenpremie ingesteld op 30% van de pensioengrondslag, in plaats van de huidige begrenzing van de toegestane pensioenopbouw. De raming voor de gemiddelde pensioenpremie is 25,5%, maar een fractie van de deelnemers betaalt een premie die hoger is dan 30%. Daarnaast wordt een tijdelijke opslag als compensatieruimte mogelijk gemaakt. De verandering van de systematiek en de benutting van de tijdelijke compensatieruimte leidt via premieaftrek tot een derving van belastinginkomsten. Op lange termijn leidt de (tijdelijke) hogere inleg via hogere belaste uitkeringen tot extra inkomsten. De raming is uitvoerig getoetst vanwege de budgettaire omvang.

De benadering van de grondslag voor de raming vindt plaats op basis van een combinatie van CPB-ramingen, statistieken van De Nederlandsche Bank (DNB), jaarverslagen en aanvullende informatie van individuele pensioenfondsen en het premiestaffelbesluit. De generieke informatie is betrouwbaar maar verhuult een sterk relevante verscheidenheid tussen individuele pensioenfondsen en verzekeraars. Detailgegevens over 2017 van circa 200 pensioenfondsen aangevuld met gegevens van het Verbond van Verzekeraars⁴ en CPB-studies ondervangen deze onzekerheid.

Het relevante gedragseffect in de raming betreft de benutting van de extra (compensatie)ruimte voor premiestijgingen. Er zijn geen gegevens waarop de raming zich kan baseren, waardoor het effect sterk onzeker

⁴ Voor de individuele *Defined Contribution* (DC)-regelingen, ofwel 'beschikbare premieregelingen'.

is. De raming veronderstelt dat pensioenfondsen die nu dicht bij⁵ het fiscale maximum zitten, in de nieuwe situatie pogen gebruik te maken van de extra fiscale ruimte door hun premies te laten stijgen. Voor deze groep wordt een gedragseffect van 20%-benutting gekozen. Dat overige pensioenfondsen hun premie niet zullen verhogen vanwege de nieuwe wettelijke grens is een redelijke aanname, omdat die fondsen hun premiepercentages blijikbaar om andere redenen beperken.

Tot slot wordt gebruikgemaakt van de toepasbare tarieven uit het CPB-microsimulatiemodel MIMOSI⁶ om de derving en toekomstige opbrengst te ramen. De raming verkrijgt op dit punt extra onzekerheid vanwege de benodigde veronderstellingen over de termijn tussen inleg en uitkering⁷ en het verwachte rendement.⁸ Hoewel de raming als redelijk en neutraal beschouwd wordt, is voor de diverse veronderstellingen veelal geen definitieve bron beschikbaar. Dit leidt vooral via de gedragseffecten tot een hoge onzekerheid.

Verruiming derde pijler

Per 2023 wordt de fiscale jaarruimte en reserveringsruimte in de derde pensioenpijler verruimd door de diverse beperkingen te versoepelen. De verruiming leidt tot een derving van belastinginkomsten via extra pensioenpremieaftrek en de vrijstelling in box 3. Op langere termijn leidt de hogere opbouw via hogere belaste uitkeringen tot extra inkomsten. De raming is uitvoerig getoetst vanwege de budgettaire omvang.

De raming wordt opgebouwd vanuit aangiftegegevens over 2018 van de Belastingdienst. De relevante grondslag volgt uit een combinatie van die gegevens met de nieuwe tarieven en franchises. De raming kent op deze punten weinig onzekerheid vanwege de beschikbare relevante detailgegevens.

Bij de bepaling van het gedragseffect komt de voornaamste onzekerheid kijken. Voor een inschatting van de benutting van de geraamde extra jaar- en reserveringsruimte zijn geen geschikte bronnen beschikbaar. Wel wordt met de aangiftegegevens benaderd welke groep baat heeft bij de verruiming en zich fiscaal optimaliserend gedraagt. Voor de benutting van de extra reserveringsruimte wordt een gedragseffect gekozen van 20%. Uit berekeningen blijkt dat gedragseffecten van hogere orde leiden tot een onaannemelijk resterend gemiddeld besteedbaar inkomen. Voor de benutting van de extra jaarruimte wordt een gedragseffect van 50% verondersteld: uit de uitvoeringspraktijk is bekend dat dit deel van de derde pijler veel benut wordt voor fiscale optimalisatie.

De resulterende effecten in box 1 en box 3 van de inkomstenbelasting vanaf 2023 worden met de CPB-raming en de tarieven uit het CPB-microsimulatiemodel MIMOSI⁹ berekend. De benodigde veronderstellingen over de termijn tussen inleg en uitkering¹⁰ en het verwachte rendement¹¹ brengen extra onzekerheid met zich mee. De voornaamste onzekerheid in de raming betreft echter de veronderstelde gedragseffecten die de raming substantieel beïnvloeden. De raming is redelijk en neutraal maar kent daarom een hoge onzekerheid.

⁵ De afbakening van deze groep is een minimale premiedekkingsgraad van 90% en een minimaal opbouwpercentage van 98% van het fiscale maximum van 1,875%.

⁶ Zie MIMOSI: Microsimulatiemodel voor belastingen, sociale zekerheid, loonkosten en koopkracht, CPB Achtergronddocument, 2016. ([link](#)).

⁷ Uit beschikbare statistieken blijkt dat vooral op latere leeftijd wordt gebruikgemaakt van de lijfrentepremieaftrek, zie ook Algemene Rekenkamer, 2021, Verantwoordingsonderzoek ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (XV) 2020, tabel 3 ([link](#)).

⁸ Het verwachte rendement behorende bij de fiscaal maximale premie uit het pensioenakkoord en de gerelateerde wetsvoorstellen (1,5% reëel).

⁹ Zie voetnoot 6.

¹⁰ Zie voetnoot 7.

¹¹ Zie voetnoot 8.